

400 LAT FLORYSTYKI ŚLĄSKIEJ

400 years of the Silesian floristics

Magdalena MULARCZYK

Ogród Botaniczny Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Sienkiewicza 23, 50-335 Wrocław

Wobec rosnących zagrożeń, jakim podlegają żywe organizmy w związku z niepożądanym rozwojem gospodarki, szczególnie rolnictwa i przemysłu, podejmuje się coraz bardziej złożone działania na rzecz zachowania różnorodności biologicznej w skali ogólnosiwiatowej. Troska o uchronienie poszczególnych gatunków organizmów i całych ekosystemów przed zagładą znalazła swój wyraz w podpisaniu 5 czerwca 1992 r., w czasie Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro, międzynarodowej „Konwencji o różnorodności biologicznej”, będącej najnowocześniejszym ujęciem kwestii ochrony przyrody (Radziejowski 1996). Konwencja ta, w Polsce wprowadzona w życie w 1995 r., nakłada na sygnatariuszy obowiązek ochrony zasobów przyrodniczych przede wszystkim na obszarze własnego państwa, przez opracowywanie i wdrażanie strategii, planów i programów zachowania i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej (art. 6). Niezbędnym warunkiem przygotowywania tego rodzaju projektów jest naturalnie dokładna znajomość środowiska przyrodniczego kraju. Wiedza o świecie roślinnym i zwierzęcym oraz o jego przemianach, która wydaje się z dzisiejszego punktu widzenia rzeczą oczywistą, to efekt żmudnej pracy wielu pokoleń przyrodników, często entuzjastów wywodzących się z zupełnie odmiennych środowisk zawodowych. Badania prowadzone przez pięć stuleci dostarczyły obfitego materiału, który służy dzisiaj do porównań i analiz, koniecznych w planowaniu ochrony przyrody.

Początki florystyki i faunistyki sięgają średniowiecza. Na ziemiach polskich już w XV w. powstawały pierwsze katalogi rodzimych roślin i zwierząt. Najobszerniejszym z nich i najcenniejszym, bo opartym na własnych badaniach, był „Antibolomenon” (ok. 1472), au-

torstwa krakowskiego uczonego, z pochodzenia Ślązaka, Jana Stanki, wyliczający 523 gatunki roślin i 219 gatunków zwierząt (Wierzbicka 1987). W okresie renesansu powstał m. in. pierwszy opis flory okolic Krakowa „Catalogus Stirpium latine et polonice conscriptus” (1557) Antoniego Schneebergera (Rejment-Grochowska 1987) oraz wybitne dzieło Marcina z Urzędowa „Herbarz Polski to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych i inszych rzeczy do lekarstw służących księgi dwoje”, napisane w latach 1543–1553, a wydane w 1595 r. (Bukowiecki 1987). O ile jednak w średniowiecznych i renesansowych herbarzach uwzględniano przede wszystkim rośliny lecznicze, o tyle w połowie XVI w. zaczęły się pojawiać dzieła o roślinach dziko rosnących na określonym obszarze, nie zajmujące się ich walorami użytkowymi. Cenne dane o roślinach stanowisk naturalnych znajdujemy już w pracach Clusiusa, jednak za pierwszą książkę, którą można nazwać Florą w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, uchodzi „Sylva Hercynia, sive catalogus plantarum sponte nascentium in montibus Hercyniae” Johanna Thala z 1588 r., omawiająca rośliny gór Harzu (Mägdefrau 1992). W tym okresie do krain najlepiej zbadanych pod względem przyrodniczym należał Śląsk, którego pierwsze obszerne opracowanie florystyczne ukazało się w Lipsku równo 400 lat temu – w 1600 r. (pierwsza w ogóle wzmianka o roślinach śląskich znajduje się w dziele Matthioli z 1565 r. – Schube 1891). Był to drugi (po spisie J. Stanki) wykaz roślin z obszaru Polski w jej dzisiejszych granicach, oparty prawie wyłącznie na własnych badaniach w terenie (Kowalska 1987).

Nazwisko autora pierwszej śląskiej Flory jest znane każdemu, kto poświęca się badaniom szaty roślinnej tego regionu. Caspar Schwenk-

FELD, lekarz z Jeleniej Góry, zasłużył się zresztą nie tylko dla botaniki: jego najważniejsze dzieło „*Stirpium & Fossilium Silesiae Catalogus, in quo praeter etymon, natales, tempus, Natura & vires cum variis experimentis assignantur, concinnatus per Casparum Schwenckfelt Reip. Hirsbergensis. Phys. Ordinar. cum indice remediorum (...)*” (Lipsiae MDC) oraz opublikowane w roku 1603 „*Theriotropeum Silesiae...*”, czyli „Zwierzyniec śląski”, stanowi znakomity na owe czasy naukowy opis przyrodniczy kraju, który stał się wzorem dla innych podobnych opracowań (Cohn 1889). Do 1945 r. imię Schwenkfelda (wg dawnej pisowni Schwenckfelda), nazywanego niekiedy “śląskim Pliniuszem”, nosiła ulica Benedyktyńska we Wrocławiu, w pobliżu uniwersyteckiego Ogrodu Botanicznego (Kruszewski 1993).

Caspar Schwenckfeld urodził się 14 sierpnia 1563 r. w Gryfowie Śląskim. Był synem burmistrza tego miasta. W wieku 16 lat rozpoczął studia na uniwersytecie w Lipsku i w 1582 r. uzyskał bakalaureat. Nie mając środków na zagraniczne studia medyczne, przez dwa lata uczył się sporządzania leków u J.J. Weckera w Colmar (Alzacja). Wreszcie w roku 1585 udał się w podróż do Francji, ale po drodze, w Genewie, zachorował na zimnicę i był zmuszony zawrócić do Bazylei. Tam zaopiekował się nim jeden z największych wówczas uczonych, lekarz, anatom i botanik Caspar Bauhin. Schwenckfeld został jego uczniem i już w następnym roku ogłosił swoją pierwszą pracę „*Thesaurus Pharmaceuticus...*”, w której uporządkował ówczesną wiedzę o lekach. Do kraju powrócił w 1587 r., w tym samym roku, w którym został otwarty słynny prywatny ogród botaniczny Wawrzyńca Scholza we Wrocławiu. Przez kolejne trzy lata prowadził praktykę lekarską w Gryfowie, po czym został mianowany lekarzem miejskim w Jeleniej Górze. Od 1605 r. zajmował analogiczne stanowisko w Zgorzelcu, gdzie zmarł 9 czerwca 1609 r., mając niespełna 46 lat.

Mieszkając przez kilkanaście lat w rejonie Sudetów, urozmaiconym pod względem geologicznym i, co za tym idzie, również florystycznym, Schwenckfeld studiował jego szatę roślinną, świat zwierzęcy i zasoby mineralne.

Opierał się na własnych spostrzeżeniach i na doniesieniach swoich licznych korespondentów z całego Śląska, które skrupulatnie sprawdzał. Jako lekarz miał na względzie przede wszystkim wykorzystanie surowców naturalnych w lecznictwie, ale bynajmniej nie ograniczał się do najbliższej sobie dyscypliny: w swoim głównym dziele zawarł również zarys historii botaniki i opis geograficzny Śląska (podział administracyjny, warunki naturalne, ludność, religia, szkolnictwo, nauka, handel, rzemiosło, rolnictwo, instytucje państwowe). Omówił m.in. tak charakterystyczne miejsca, jak Ślęza, Chojnik, Śnieżka, Łąka Izerska i Śnieżne Kotły. Księga trzecia traktuje o wszystkim, co pochodzi z ziemi: o minerałach, kruszczach, skałach, skamieniałościach (m.in. „skamieniałych drzewach” i belemnitach), o źródłach mineralnych i termach (m.in. cieplickich), a także o wykopaliskach archeologicznych. Później, w 1607 r., SCHWENCKFELD ogłosił pierwszą monografię zdrojowiska w Cieplicach pt. „*Hirschbergischen warmen Bades in Schlesien (...) Beschreibung...*”, w której zamieścił także opis geologiczny i florystyczny okolicy. Informacje te, podane w języku niemieckim, były – w przeciwieństwie do dzieł pisanych po łacinie – dostępne dla ogółu społeczeństwa.

Spis roślin obejmuje dwie pierwsze księgi „*Catalogus*”. Rośliny dziko rosnące są ułożone alfabetycznie według nazw łacińskich, do których są dołączone nazwy greckie, niemieckie i często też śląskie nazwy ludowe. Opisy roślin ograniczają się do kilku najważniejszych cech, z uwzględnieniem siedliska i pory kwitnienia. Miejsce znalezienia jest podawane tylko dla rzadszych gatunków. Na koniec Schwenckfeld wylicza produkty uzyskiwane z roślin i podaje ich praktyczne zastosowanie, głównie w medycynie.

Wykaz obejmuje 891 pozycji roślin nago- i okrytozalążkowych, paprotników, mszaków, grzybów i porostów, wśród nich większość rzadkich gatunków sudeckich, jak np. gnidosz sudecki (*Pedicularis sudetica* Willd.) czy arnika górską (*Arnica montana* L.). Uderzająca jest zgodność niektórych łacińskich nazw rodzajowych i gatunkowych z nazwami używanymi obecnie, np. *Gentiana*, *Ledum*, *Lunaria*, *Nym-*

phaea, *Ranunculus*, *Viscum*, *Caltha palustris*, *Hepatica nobilis*, *Ononis spinosa*. W oznaczaniu roślin Schwenkfeld opierał się bowiem głównie na pismach Bauhina, a wprowadzone przez tego botanika nazwy (niekiedy zaczerpnięte jeszcze z dzieł Dioskuridesa) przejęli późniejsi systematycy, z Linneuszem na czele (Mägdefrau 1992).

W drugiej księdze zawarty jest spis roślin uprawianych na polach, w ogrodach i w „viridariach” (cieplarniach), obejmujący 525 gatunków i odmian. Ta liczba świadczy o wysokim poziomie kultury ogrodniczej i rolnej na Śląsku pod koniec XVI w.

Następna Flora Śląska, ułożona już według systemu Linneusza, została opublikowana dopiero po blisko dwustu latach (1776–1777). Jej autorem był H.G. von Mattuschka, z zawodu prawnik, z zamiłowania fizyk, astronom i botanik (Göppert 1877). Co prawda, jeszcze w okresie przedlinneuszowskim powstało 10-tomowe, przeglądowe dzieło „Phytologia magna” I. i A.G. Volckmannów z Legnicy, ale nigdy nie doczekało się publikacji. Kolejne śląskie Flory opracowali: A. Krockner (1787–1823), F. Wimmer (1827–1829 – wspólnie z H.E. Grabowskim, oraz 1832 i 1840, wyd. II 1844, wyd. III 1857), E. Fiek (1881), Th. Schube (1904), F. Pax (1915) i H. Roensch (1974, oparta na źródłach niemieckich z ostatniego stulecia).

Theodor Schube (1860–1934) zajmuje wśród wrocławskich botaników szczególne miejsce. Pracując w gimnazjum jako nauczyciel, stał się nie tylko wybitnym florystą, kustoszem zielnika Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczyznianej, ale i jednym z najbardziej zasłużonych działaczy ochrony przyrody na Śląsku, co warto podkreślić w kontekście hasła przewodniego tegorocznego Zjazdu Polskich Ogrodów Botanicznych: zachowania bioróżnorodności roślin. Schube reprezentował wprawdzie przede wszystkim nurt konserwatorski, rozwijany przez H. Conwentza i skupiający się na ochronie tzw. pomników przyrody, ale w swoich pracach postulował też ochronę gatunkową zagrożonych roślin i tworzenie rezerwatów przyrody. Skłonił m.in. hrabiego Saurma-Jeltsch do ogłoszenia części jego dóbr w

Laskowicach koło Wrocławia za rezerwat ścisły (Schube 1931).

Jako florysta interesował się Schube w sposób szczególnie dziejami szaty roślinnej Śląska i historią badań fitogeograficznych. W 1890 r. podjął się identyfikacji roślin opisanych przez Schwenkfelda w jego „Stirpium & Fossilium Catalogus” (Schube 1891). Korzystając z dzieł Bauhina, Lobeliusa, Tabernaemontanus, Matthioli, Dodonaeusa, Fuchsa, Bocka, Camerarius, Clusiusa i in., rozpoznał 766 gatunków roślin dziko rosnących, w tym 694 kwiatowe, 30 naczyniowych roślin zarodnikowych i 42 plechowce. Dla porównania, Wimmer w 1857 r. wymienia 1357 taksonów roślin naczyniowych, Fiek w 1881 – 1513, Roensch w 1974 – 1833. Widać z tego, że Schwenkfeld poznał drogą własnych obserwacji co najmniej 40% roślin naczyniowych Śląska, a ponadto kilkadziesiąt roślin niższych. Biorąc pod uwagę ówczesny stan nauk przyrodniczych, należy to uznać za osiągnięcie wybitne. Dzieło Schwenkfelda, mające jeszcze pewne cechy herbarza (choć, niestety, pozbawione ilustracji), należy już do następnej epoki – epoki, w której zaczęły wzbudzać zainteresowanie rośliny jako takie, w niezmierzonej różnorodności swoich kształtów i procesów życiowych.

SUMMARY

This year it will be 400 years since the edition of the first Silesian Flora „Stirpium & Fossilium Silesiae Catalogus”, the work of a physician from Jelenia Góra, Caspar Schwenkfeld (1563–1609). That register comprised 891 items of wild-growing Gymnospermae, Angiospermae, Pteridophyta, Bryophyta, Fungi and Lichenes. Succeeding Silesian Floras were prepared by: H.G. von Mattuschka (1776–1777), A. Krockner (1787–1832), F. Wimmer and H.E. Grabowski (1827–1829), F. Wimmer (1832, 1840), E. Fiek (1881), Th. Schube (1904), F. Pax (1915) and H. Roensch (1974). In 1890 Th. Schube (1860–1934), an eminent botanist engaged in the preservation of nature, identified 766 species of Schwenkfeld’s plants, including 694 flowering plants, 30 vascular cryptogamic plants and 42 species of Thallophyta.

LITERATURA

- Bukowiecki H.** 1987. Marcin z Urzędowa. [w] S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich. PWN, Warszawa, s. 355-356.
- Cohn F.** 1889. Caspar Schwenckfeld. [w] J. Grätzer (wyd.), Lebensbilder hervorragender schlesischer Ärzte aus den letzten vier Jahrhunderten. S. Schottlaender, Breslau, s. 29-45.
- Göppert H.R.** 1877. [Graf von Mattuschka]. Jahresbericht der Schles. Ges. f. vaterl. Cultur 54: 120-121.
- Kowalska K.** 1987. Schwenckfeld, Schvenckfelt Caspar. [w] S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich. PWN, Warszawa, s. 480.
- Kruszewski T.** 1993. Niemiecko-polski spis ulic, placów i mostów Wrocławia 1873-1993. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław s. 118-119.
- Mägdefrau K.** 1992. Geschichte der Botanik – Leben und Leistung großer Forscher. Zweite Auflage. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart-Jena-New York.
- Radziejowski J.** 1996. Ochrona przyrody na świecie i w Polsce. [w] J. Radziejowski (red.), Obszary chronione w Polsce. Wyd. II. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa, s. 5-36.
- Rejment-Grochowska I.** 1987. Schneeberger Antoni. [w] S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich. PWN, Warszawa, s. 478.
- Schube Th.** 1891. Zur Geschichte der schlesischen Floren-Erforschung bis zum Beginn des siebzehnten Jahrhunderts. Jahresbericht der Schles. Ges. f. vaterl. Cultur 68, Ergänzungsheft.
- Schube Th.** 1931. Meine Arbeiten zur Florenkunde und zum Naturschutze. Repertorium specierum novarum regni vegetabilis, Beihefte LXII: 89-125.
- Wierzbicka E.** 1987. Stanko Jan. [w] S. Feliksiak (red.), Słownik biologów polskich. PWN, Warszawa, s. 502.